Karen Barkey

Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Centralization

*

Ithaca and London, Cornell University Press. 1994. 282 σελ.

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται και στη χώρα μας ένα εκδοτικό ενδιαφέρον για μελέτες σχετικές με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στο πλαίσιο αυτού του διανοητικού κλίματος, είναι ενδιαφέρον να σταθεί κανείς στο πρόσφατο έργο της Κάρεν Μπάρκεϋ, που εισάγει μια νέα προβληματική στη μελέτη του εν λόγω κοινωνικού σχηματισμού. Με αφετηρία μια μελέτη περιπτώσεων (case-study) στις επαρχίες του Σαρουχάν και του Αϊδινίου την περίοδο που έπεται της «κλασικής εποχής» της αυτοκρατορίας, και μέσω της σύγκρισης με τη δυτική Ευρώπη (κυρίως με τη Γαλλία) αλλά και με τις αυτοκρατορίες της Ρωσίας και της Κίνας, η συγγραφέας επιχειρεί, όπως δηλώνει και ο τίτλος, να καταδείξει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της οθωμανικής πορείας προς την «κρατική συγκέντρωση».

Ο όρος «κρατική συγκέντρωση» αναφέρεται κατ' αρχάς στη διαδικασία συγκρότησης των ευρωπαϊκών απολυταρχικών μοναρχιών την ίδια περίοδο. Η Μπάρκεϋ ξεκινά την ανάλυσή της αποδεχόμενη την άποψη ότι «η εξουσία του δυτικοευρωπαϊκού κράτους αναπτύχθηκε κατά τον 17ο και 18ο αιώνα εις βάρος των προϋπαρχόντων κοινωνικών δυνάμεων και θεσμών, προκαλώντας έτσι διάφορα κινήματα αντίδρασης». «Η διαμόρφωση του κράτους», συνεχίζει, «συχνά έλαβε χώρα στο πλαίσιο πολεμικών συγκρούσεων ανάμεσα σε φορείς εξουσίας που ενδιαφέρονταν για την επέκταση και τη στερέωση της εδαφικής τους βάσης. Προκειμένου να οικοδομήσουν στρατούς για πόλεμο, οι κατασκευαστές του κράτους έπρεπε να αντλήσουν πόρους από τον πληθυσμό. Πολλές φορές, η βαριά φορολογία και η απώλεια της διοικητικής αυτονομίας οδήγησε σε σφοδρή αντίδραση, αναγκάζοντας έτσι το κράτος στην

ακόμα πιο έντονη άσκηση βίας και ελέγχου» (σ. 1).

Εντούτοις, το δυτικό μοντέλο, σύμφωνα με τη συγγραφέα, δεν εξαντλεί όλες τις πιθανές μορφές της διαδικασίας κρατικής συγκέντρωσης. «Η ανάλυση της οθωμανικής αυτοκρατορίας του 17ου αιώνα καταδεικνύει ότι η ανάπτυξη του κράτους υπήρξε πολυδιάστατη και με πολλές αποκλίσεις. Η εξουσία του κράτους δεν αναπτύχθηκε μόνο εις βάρος των επιμέρους κοινωνικών ομάδων, αλλά, επίσης, επειδή το κράτος κατάφερε να ενσωματώσει ή να νομιμοποιήσει αυτές τις ομάδες, συνδέοντάς τες με τον εαυτό του» (σ. 1).

Όσον αφορά, λοιπόν, την οθωμανική «πορεία προς την κρατική συγκέντρωση», η βασική θέση του βιβλίου μπορεί να συνοψιστεί στα εξής: «Η οθωμανική αυτοκρατορία, παρά τις ανάλογες (με τη δυτική Ευρώπη) απόπειρες για κρατική στερέωση και συγκέντρωση, δεν αντιμετώπισε αντιφεουδαρχικές ή αντικρατικές αγροτικές εξεγέρσεις. Από τις εν δυνάμει απειλές, μόνο η ληστεία υπήρξε ένα γενικευμένο φαινόμενο που αποζητούσε κρατική απάντηση. Αυτή η απάντηση αποτελεί μια διαδικασία διαφορετική από την ευρωπαϊκή παράδοση του καταναγκασμού και της κεφαλαιοποίησης: [πρόκειται για] οικοδόμηση κράτους μέσω της "δημόσιας" αποδοχής, της ενσωμάτωσης και της συναλλαγής» (σ. 8).

Προκειμένου να υποστηρίξει την παραπάνω υπόθεση εργασίας, η Μπάρκεϋ οργανώνει την επιχειρηματολογία της με τον ακόλουθο τρόπο: Ενώ το πρώτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στη διατύπωση των παραπάνω υποθέσεων εργασίας, στο δεύτερο κεφάλαιο εκτίθεται το ιστορικό πλαίσιο του 17ου αιώνα. Κατ' αρχάς, λοιπόν, αναλύεται ο τρόπος λειτουργίας του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος κατά την κλασική περίοδο. Αφού παρουσιάσει λεπτομερώς το σύστημα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης που εκρέει από τη διάκριση μεταξύ στρατιωτών και παραγωγών, τον κοινωνικό ρόλο των σκλάβων ως ειδικής ομάδας άμεσα συνδεδεμένης με το πρόσωπο του σουλτάνου, την οργάνωση της επαρχιακής διοίκησης μέσω του θεσμού των τιμαρίων, το σύστημα των συντεχνιών και αυτό των μιλλετίων και, τέλος, τη λειτουργία των δικαστών ως σχετικά αυτόνομης εξουσίας που εγγυάται την εφαρμογή της δικαιοσύνης, ελέγχει και μετριάζει την εξουσία των τοπικών αξιωματούχων, η Μπάρκεϋ καταλήγει στην πρόταση ότι «αν και διαφορετικές ρυθμίσεις των σχέσεων κράτους και κοινωνίας διατηρούσαν τον κοινωνικό έλεγχο στις διάφορες περιοχές, μια γενική αρχή εφαρμοζόταν σε όλη την επικράτεια. Ο κρατικός έλεγχος ασκείτο μέσω δεσμών από την περιφέρεια προς το κέντρο, τεμαχίζοντας ελίτ και απλούς ανθρώπους, καθώς όλοι επικοινω-

νούσαν με το κέντρο αλλά όχι μεταξύ τους. Οι σχέσεις με το κέντρο ήταν ισχυρές, ενώ αυτές ανάμεσα σε ομάδες και κοινότητες, ανίσχυρες» (σ. 26).

Στη συνέχεια επιχειρείται μια ερμηνεία των θεσμικών αλλαγών στη διάρκεια του 17ου αιώνα. Η Μπάρκεϋ παρατηρεί ότι οι αλλαγές αυτές, που ερμηνεύτηκαν από τους χρονικογράφους τις εποχής ως σημάδια παρακμής, δεν συνιστούν παρά προσαρμογές του συστήματος στις διεθνείς μεταβολές του τέλους του 16ου αιώνα και αποδεικνύουν μάλλον την ελαστικότητα του οθωμανικού κράτους, παρά την αδυναμία του. Η «κρίση του 17ου αιώνα» αποτελεί πανευρωπαϊκό φαινόμενο και σχετίζεται τόσο με τη δημογραφική έκρηξη της περιόδου, όσο και με την εισροή πολύτιμων μεταλλευμάτων (κυρίως ασημιού) από το Νέο Κόσμο. Οι νομισματικές διακυμάνσεις και τα φαινόμενα πληθωρισμού και υποτίμησης του νομίσματος που παρατηρούνται στην αυτοκρατορία εκείνη την περίοδο μπορούν να θεωρηθούν συνέπειες της κρίσης. Άλλες, όμως, θεωρίες επικεντρώνονται κυρίως στην κρατική πολιτική υποτίμησης του νομίσματος, η οποία θεωρείται, απλά και μόνο, ως η απάντηση στη μείωση των ταμιακών αποθεμάτων, αποτέλεσμα κι αυτή με τη σειρά της των μετατοπίσεων των οδών του διεθνούς εμπορίου μετά την ανακάλυψη του ακρωτηρίου της Καλής Ελπίδας.

Παρ' όλα αυτά, όμως, η κρίση δεν οδήγησε σε παρακμή. «Το οθωμανικό κράτος αναπροσαρμόστηκε στις συνθήκες της κρίσης, βρίσκοντας εναλλακτικούς τρόπους άντλησης του υπερπροϊόντος από την κοινωνία του και, στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας (...), ελέγχοντας και σταθεροποιώντας [την εξουσία του] ακόμα περισσότερο από πριν. (...) Η γραφειοκρατία (...) κατάφερε να διατηρήσει τη ροή των φόρων αναπροσαρμόζοντας τη σταθερή φορολογία σε μια πιο σύνθετη βάση, μεταβάλλοντας τη σημασία ορισμένων φόρων, εκμεταλλευόμενη το εισόδημα σε μετρητά και αλλάζοντας φοροεισπράκτορες. (...) Οι κρατικοί και στρατιωτικοί στόχοι δεν εγκαταλείφτηκαν ποτέ εν όψει μιας εμπορικής και οικονομικής αναδιοργάνωσης» (σ. 53).

Στα επόμενα κεφάλαια η Μπάρκεϋ αναλύει τις σχέσεις του οθωμανικού κράτους με τις επιμέρους κοινωνικές ομάδες στο πλαίσιο της συγκυρίας αυτής. Έτσι, στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται η κοινωνική κατάσταση των τοπικών ελίτ της αυτοκρατορίας. Η βασική θέση της συγγραφέως συνίσταται στο ότι, αντίθετα με τη Δύση, όπου η άμεση σύγκρουση ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και τις τοπικές ελίτ είναι κυρίαρχη καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, στην οθωμανική αυτοκρατορία η άμεση εξάρτηση των τοπικών αξιωματούχων από την Πύλη συνεπάγεται μια

διαφορετική μορφή δράσης: ακόμα και σε περιπτώσεις εξέγερσης, όταν κάποια από τα προνόμια απειλούνται, το ζητούμενο είναι η επανένταξη στην κρατική δομή, χωρίς να θίγεται ποτέ η νομιμότητα της οθωμανικής δυναστείας. Από την άλλη πλευρά, η τοπική πολιτική του κράτους είχε ως αποτέλεσμα «τη δημιουργία πολλαπλών στρωμάτων νικητών και νικημένων ανάμεσα στις ελίτ». Έτσι, «στη γενική ατμόσφαιρα του ανταγωνισμού, οι ελίτ εμφανίζονται ανίκανες για συλλογική δράση κατά του κράτους» (σ. 56).

Όσον αφορά τους χαμηλότερους τοπικούς αξιωματούχους, οι αλλαγές στον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου μετέβαλαν τη δομή του τιμαριωτικού συστήματος. Η μαζική χρήση πυροβόλων όπλων άλλαξε το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στα διάφορα στρατιωτικά σώματα της αυτοκρατορίας και, έτσι, η σημασία του σώματος των σπαχήδων (ιππικού) μειώθηκε. Μέσω της ποσοτικής ανάλυσης ενός συνόλου δεδομένων από τα φορολογικά κατάστιχα, η Μπάρκεϋ συμπεραίνει ότι «ο αριθμός των τιμαρίων που απονέμονταν σε άτομα αγνώστου καταγωγής, τα οποία είχαν στρατιωτικές δεξιότητες, αυξήθηκε σημαντικά κατά τον 17ο αιώνα. Εξ ίσου σημαντικός ήταν και ο αριθμός τιμαρίων που δίνονταν σε ανώτερους στρατιωτικούς του παλατιού» (σ. 75). Γίνεται έτσι φανερό ότι η ανομοιογενής, πλέον, κοινωνική σύνθεση των κατόχων τιμαρίων και ο διευρυμένος ανταγωνισμός για την απόκτησή τους εμπόδισε τη σύσταση οριζόντιων δεσμών αλληλεγγύης ανάμεσα στα μέλη της ομάδας των χαμηλότερων τοπικών αξιωματούχων.

Εξάλλου, σημαντικές αλλαγές παρατηρούνται και στο χώρο της κεντρικής επαρχιακής διοίκησης. Οι βασικοί στόχοι των αλλαγών έχουν να κάνουν με την ανάγκη συγκρότησης μιας πιστής ελίτ που να έχει την ευθύνη της ανασυγκρότησης του στρατού και να εξασφαλίζει την τροφοδότηση του κρατικού θησαυροφυλακίου με μετρητά. Επιπλέον, η γεωγραφική εξάπλωση της αυτοκρατορίας και οι απαιτήσεις για γραφειοκρατικό έλεγχο απαιτούσαν μονάδες διοίκησης μεγαλύτερες από το σαντζάκι, την παραδοσιακή διοικητική μονάδα της αυτοκρατορίας. Έτσι, οι διοικητές των σαντζακιών χάνουν προοδευτικά την εξουσία τους και ο 17ος αιώνας σηματοδοτεί το πέρασμα στην εποχή των δυνατών Μπεηλερμπέηδων (διοικητών ευρύτερων επαρχιακών μονάδων). Ο μικρότερος αριθμός των υπεύθυνων για την επαρχιακή διοίκηση, σε αυτή τουλάχιστον τη φάση, επέτρεπε τον αμεσότερο έλεγχό τους από το παλάτι.

Σε ό,τι αφορά τη βάση της κοινωνικής πυραμίδας, οι κοινωνικές ομάδες εμφανίζονται εξίσου ανίσχυρες να αντιδράσουν στην κρατική συγκέντρωση.

Στο τέταρτο κεφάλαιο η Μπάρκεϋ αναλύει την κοινωνική κατάσταση των αγροτικών στρωμάτων, τα οποία αποτελούν και την κύρια πηγή άντλησης υπερπροϊόντος στο πλαίσιο της αυτοκρατορίας. Το βασικό ερώτημα, λοιπόν, στο οποίο η συγγραφέας προσπαθεί να απαντήσει συνίσταται στο «γιατί οι οθωμανοί αγρότες δεν εξεγείρονται» (σ. 86). Η επιχειρηματολογία οργανώνεται γύρω από την ανάλυση του συστήματος εξουσίας ή, αλλιώς, των καταναγκασμών στους οποίους προσκρούει η δράση των εκμεταλλευόμενων ομάδων. «Παρά την οικονομικοκοινωνική κρίση του 17ου αιώνα και την αυξανόμενη εκμετάλλευση από το κράτος, οι οθωμανοί χωρικοί υπήρξαν ανίκανοι να επαναστατήσουν εξαιτίας διαφόρων δομικών εμποδίων, εντός των οποίων είχαν περιχαρακωθεί οι σχέσεις κράτους-κοινωνίας. Επιπλέον (...) οι περισσότερες από τις εναλλακτικές λύσεις τις οποίες ακολούθησαν (...) είχαν οικοδομηθεί στους κόλπους του συστήματος και παρέμειναν μέρος της ρευστότητάς του καθώς και της ανθεκτικότητάς του απέναντι στη συλλογική δράση» (σ. 90). Κατά τη συγγραφέα, η βίαιη σύγκρουση με την εξουσία δεν αποτελεί παρά την έσχατη λύση για τους καταπιεσμένους. Αντίθετα, η λύση που συχνά επιλέγεται είναι η εγκατάλειψη της αγροτικής κοινότητας.

Ποιοι ήταν όμως αυτοί οι δομικοί καταναγκασμοί που οδήγησαν τους χωρικούς της Ανατολίας στην επιλογή της «φυγής» αντί της οργανωμένης ταξικής σύγκρουσης; Όσον αφορά την απουσία διαταξικών συμμαχιών αγροτών και τοπικών ελίτ κατά τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, κάτι που αποτελεί τον κανόνα στις δυτικοευρωπαϊκές εξεγέρσεις της εποχής, αυτή εξηγείται, κατά τη συγγραφέα, τόσο από τον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής που στηριζόταν στη μικρή και απομονωμένη αγροτική μονάδα, όσο και από τη βραχύχρονη θητεία και εναλλαγή των τοπικών αξιωματούχων, φαινόμενα που ευθύνονται για τον ισχνό χαρακτήρα των πελατειακών δικτύων. Επιπλέον, ο θεσμός του τοπικού δικαστηρίου (καδήδες), που είχε ως στόχο την επίλυση ή, έστω, την εκτόνωση των συγκρούσεων σε τοπικό επίπεδο, αλλά πάντα μέσω της κρατικής παρέμβασης, λειτούργησε ως μια τρίτη μεταβλητή που χαλάρωσε τη σχέση καλλιεργητών-γαιοκτητών. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για μια σειρά άλλων «διαμεσολαβητών της εξουσίας» (οι υπενοικιαστές των φόρων αποτελούν, για παράδειγμα, μια κοινωνική ομάδα της οποίας η δύναμη και η σημασία για την αναπαραγωγή του συστήματος αυξάνεται εμφανώς τη συγκεκριμένη περίοδο), οι οποίοι συμβάλλουν στην κάθε άλλο παρά διπολική εικόνα του οθωμανικού αγροτικού χώρου.

Ανάλογα είναι τα συμπεράσματα της Μπάρκεϋ και αναφορικά με τη δυνατότητα οριζόντιας, ενδοταξικής επικοινωνίας και δράσης. Τα κυριαρχούμενα στρώματα εμφανίζονται κατακερματισμένα, τόσο λόγω της δομής της παραγωγής όπου κυριαρχεί το αγροτικό νοικοκυριό ως ανεξάρτητη παραγωγική και αυτοκαταναλωτική μονάδα, όσο και εξαιτίας των εναλλακτικών λύσεων «φυγής» και των κοινωνικών συνεπειών αυτών των λύσεων που προσφέρονται στους περιθωριοποιημένους από την κρίση του 17ου αιώνα χωρικούς. Πράγματι, το ρεύμα επανανομαδοποίησης αγροτικών πληθυσμών, ο εποικισμός και η καλλιέργεια μη καταγραμμένων από το κράτος γαιών και η εξάπλωση θρησκευτικών «αιρέσεων» που ενδοκιμούν στις παραπάνω κοινωνικές κατηγορίες είναι φαινόμενα που κυριαρχούν τον 17ο αιώνα στην Ανατολία. Νομάδες και περιπλανώμενοι «κήρυκες της πίστεως» αποτελούν κοινωνικές ομάδες διακριτές από τους εδραιωμένους χωρικούς και, πολλές φορές, συγκρουόμενες μαζί τους.

Η σημαντικότερη όμως συνέπεια αυτής της διαδικασίας «κοινωνικής φυγής» ήταν η εξάπλωση της ληστείας, η οποία κατά τον 17ο αιώνα πήρε μεγάλες διαστάσεις. Η Μπάρκεϋ αφιερώνει τα δύο τελευταία κεφάλαια του έργου της στην ανάλυση της δράσης της κοινωνικής ομάδας των ληστών και της σχέσης της με το κράτος.

Αυτό που πρέπει να σημειώσουμε εξ αρχής είναι ότι για την Μπάρκεϋ η οικονομική κρίση δεν αποτελεί τη μοναδική, ούτε ίσως την κύρια αιτία ανάπτυξης της ληστείας. Αν και η «επιστράτευση» των μελών αυτής της κοινωνικής ομάδας γινόταν από το «αυξανόμενο απόθεμα εξαθλιωμένων χωρικών, ριζοσπαστών φοιτητών της θεολογίας, ανυπότακτων μελών των ακολουθιών των τοπικών αξιωματούχων και στασιαστών στρατιωτών» (σ. 141), τονίζεται ότι «το κράτος εφηύρε και κατασκεύασε τη ληστεία και όταν αυτή δεν ήταν πλέον χρήσιμη, απαλλάχτηκε από αυτή. Αυτό δεν σημαίνει ότι το κράτος δημιούργησε τη ληστεία καθ' εαυτή διατάζοντας σκοτεινά υποκείμενα να γίνουν ληστές, αλλά μάλλον ότι δημιούργησε περιθωριοποιημένες ομάδες με πρόσβαση στα όπλα, τις οποίες καθοδήγησε προς πράξεις σύμφωνες με τους στόχους του για αυξανόμενο καταναγκασμό και έλεγχο σε κεντρικό και περιφερειακό επίπεδο. Στον αγροτικό χώρο, απαντώντας στην οικονομική κρίση, το κράτος επικαλέστηκε, ενεργοποίησε και χειραγώγησε δομές ελέγχου οι οποίες εμπόδισαν τη δημιουργία ταξικών κινημάτων. Ταυτόχρονα, σκόπευε στη συγκέντρωση δημιουργώντας άλλους τύπους συλλογικότητας, απαραίτητους για στρατιωτικούς, διοικητικούς και νομιμοποιητικούς σκοπούς. Και (...) αφού δημιούργησε αυτές τις ομάδες (...) τις

ενσωμάτωσε ενεργά στις στρατηγικές του για κρατική συγκέντρωση. Σε αυτή τη διαδικασία, η συγκέντρωση προσέλαβε μια εναλλακτική μορφή —αυτή της συναλλαγής και της διαπραγμάτευσης με τους ληστές [που υπήρξαν το προϊόν αυτής της διαδικασίας], τους τζελαλήδες» (σ. 141). Ο όρος «τζελαλής» έχει την καταγωγή του στην εξέγερση του σεΐχη Τζελάλ στα 1519. Εφεξής, «η ετικέτα [αυτή] ταύτιζε όλους τους ληστές με την [επαναστατική] κληρονομιά του σεΐχη Τζελάλ, την εξέγερσή του και το μείζον ιδεολογικό σχίσμα της οθωμανικής κοινωνίας που απείλησε τον κρατικό έλεγχο» (σ. 153).

Με άλλα λόγια, η εμπλοκή της αυτοκρατορίας σε εκτενείς πολεμικές επιχειρήσεις σε Δύση και Ανατολή καθώς και οι αλλαγές στον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου που παρατηρούνται αυτή την εποχή, επέβαλαν τον εξοπλισμό περιθωριοποιημένων χωρικών με πυροβόλα όπλα και τη στρατολόγησή τους, οι οποίοι, όμως, έπειτα από τον τερματισμό των επιχειρήσεων δεν επέστρεφαν στην κοινοτική ζωή, όπως συνέβαινε με τους μισθοφόρους στο παρελθόν, αλλά μετατρέπονταν σε περιπλανώμενους ληστές. Οι ληστές αυτοί, των οποίων η δράση έπληττε κυρίως τους χωρικούς, εντάσσονταν πολύ συχνά στην υπηρεσία τοπικών αξιωματούχων, μορφοποιώντας έτσι ένα είδος ιδιωτικών στρατών. Το πέρασμα από την κατάσταση του κρατικού ή ιδιωτικού μισθοφόρου σε αυτή του ληστή είναι μόνιμο γνώρισμα του οθωμανικού 17ου αιώνα και, κατά τη συγγραφέα, αποτελεί το βασικό μέσο με το οποίο επιτεύχθηκε η «κρατική συγκέντρωση».

Η Μπάρκεϋ στη συνέχεια προσπαθεί να στηρίξει θεωρητικά την πρόσληψη της ληστείας ως διακριτού «κοινωνικού τύπου». Δύο βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής ομάδας των ληστών είναι άμεσα ορατά. «Πρώτον, αυτά τα άτομα απέκτησαν πολύπλοκες, ρευστές ταυτότητες. Από απλοί χωρικοί κατέληξαν άκληροι περιπλανώμενοι επαίτες, στρατιώτες, μισθοφόροι και ληστές. [Περνώντας] από την αγυρτεία σε μισθοφορικούς στρατούς, ο ληστής αναδύθηκε ως κοινωνικός τύπος, ένας τύπος καθαρά διαχωρισμένος από τον τόπο καταγωγής του, (...) πολεμώντας για μερικά προνόμια και μονιμότητα (...). Δεύτερον, η διαδικασία μέσω της οποίας οι ληστές γίνονταν μέλη μιας συλλογικότητας ήταν διαφορετική από άλλες πρακτικές διαμόρφωσης [κοινωνικών] ομάδων. Στην προκειμένη περίπτωση, συγκροτούνταν οριζόντιοι δεσμοί καθώς οι σχέσεις κάθε υποκειμένου με την προηγούμενη ομάδα αναφοράς του είχαν διακοπεί. Αυτό που έφερνε σε επαφή τους ληστές δεν ήταν η θέλησή τους αλλά οι κοινωνικές ελίτ, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τα δικά τους συμφέροντα. Έτσι, η ληστεία ήταν μια τεχνητή κοι-

νωνική κατασκευή που μετατράπηκε σε απειλή, χρησιμοποιήθηκε σαν ψευδοαπειλή ή ενσωματώθηκε στη διοικητική μηχανή του κράτους, εξαρτώμενη από τις ανάγκες της άρχουσας τάξης. Αυτή η μορφή εξέγερσης δεν συνιστούσε συλλογική δράση με την παραδοσιακή σημασία του όρου, καθώς δεν στόχευε στην καταστροφή της κοινωνικής δομής αλλά απλά επιζητούσε να αντλήσει από την κοινωνία όσο το δυνατόν περισσότερη χρησιμότητα» (σ. 176).

Ακόμα περισσότερο, η Μπάρκεϋ δεν θεωρεί καν τους ληστές μέρος της κοινωνίας των χωρικών. «Ο ληστής, χωρίς αμφιβολία, στην αρχή της καριέρας του ήταν ένας επαίτης χωρικός. Εντούτοις, απαντώντας στην πολιτική της συγκέντρωσης και του ελέγχου του οθωμανικού κράτους, ο χωρικός μεταμορφωνόταν σε ληστή που διαχώριζε τον εαυτό του από την υπόλοιπη κοινωνία των χωρικών και εγκαθίδρυε ένα δικό του κόσμο, όπου δεν υπήρχε πλέον χώρος για τις ρίζες του» (σ. 177). Στο σημείο αυτό ασκεί κριτική στις απόψεις άλλων μελετητών της ληστείας, όπως για παράδειγμα στη θέση της Ε. Πέρυ σχετικά με το κοινό πολιτισμικό σύμπαν χωρικών-ληστών[1] ή στην ανάλυση του Χομπσμπάουμ για την «κοινωνική ληστεία».[2] Απαντώντας, ειδικότερα, στο δεύτερο, η Μπάρκεϋ σημειώνει ότι «το ερώτημα σχετικά με το κατά πόσο η πλειονότητα των ληστών του αγροτικού χώρου είναι «αναδιανομείς» [της λείας τους] ή απλά ευκαιριακοί ληστές του δρόμου, χωρίς ιδεολογία ή κοινωνικές και πολιτικές δεσμεύσεις, παραμένει λειτουργικό» (σ. 179). Έτσι, φτάνει να συμπεράνει ότι στην οθωμανική κοινωνία του 17ου αιώνα, όπως άλλωστε και στις περισσότερες χώρες του κόσμου, παρατηρούνται ελάχιστες περιπτώσεις αναδιανομής. Επισημαίνει, επιπλέον, τον κίνδυνο μεθοδολογικού σφάλματος στην περίπτωση που γίνεται χρήση των λαϊκών αφηγημάτων (τραγουδιών, ποιημάτων κλπ.) για τη μελέτη του φαινομένου της ληστείας, καθώς «οι λαϊκές ιστορίες πολύ συχνά παραλλάσονται, επεκτείνουν τη δράση αυτών των ατόμων στη σφαίρα του υπερφυσικού και, κατά συνέπεια, χάνουν την αξιοπιστία τους» (σ. 179).

Αφού γίνει, λοιπόν, μια σύντομη αναφορά στους ανάλογους μύθους του οθωμανικού χώρου, που επέζησαν μάλιστα μέχρι τον αιώνα μας, επιχειρείται η αντιπαραβολή τους με τον επίσημο λόγο της εξουσίας και σημειώνεται, βέβαια, η αναντιστοιχία τους. Αμφισβητώντας την αξιοπιστία και των δύο μορφών λόγου, η Μπάρκεϋ παρατηρεί ότι «η αλήθεια βρίσκεται κάπου στη μέση» (σ. 181). Μέσω της ανάλυσης των δικαστικών αρχείων, που «συνιστούν ακριβή αναπαραγωγή των παραπόνων των χωρικών» (σ. 182), επιχειρεί να δείξει ότι η δράση των ληστών

υπήρξε ένας πρόσθετος παράγοντας για την καταπίεση και την εκμετάλλευση των χωρικών, περιορίζοντας έτσι τη δυνατότητά τους για «συλλογική δράση», καθώς «όσο φτωχότερη είναι μια κοινωνική ομάδα, τόσο πιο δύσκολο είναι να εξεγερθεί» (σ. 187).

Τέλος, με μια πληθώρα ιστορικών παραδειγμάτων, η Μπάρκεϋ αναλύει στο τελευταίο κεφάλαιο τον τρόπο με τον οποίο το κράτος αντιμετώπισε το πρόβλημα της ληστείας μέσω της συναλλαγής με τους επικεφαλής των ληστρικών ομάδων. Σε αντίθεση με τους χρονικογράφους της εποχής αλλά και με μεταγενέστερους ιστορικούς, δεν θεωρεί τη συναλλαγή ως σημάδι παρακμής ούτε, από την άλλη μεριά, ως μορφή εξέγερσης ενάντια στην κρατική βία και εκμετάλλευση, όπως υποστηρίζουν οι οπαδοί της θεωρίας περί «κοινωνικής ληστείας». «Οι μελετητές της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της κοινωνικής ληστείας περιγράφουν τους ληστές σαν απειλή για το κράτος. Κατά τη δική μου άποψη, αυτοί οι ληστές χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο ως μέρος της διαδικασίας κρατικής στερέωσης. Όπου άλλοι βλέπουν αδυναμία, εγώ βλέπω δύναμη του κράτους» (σ. 193). Στη συνέχεια επιχειρείται μια τυπολογία της δράσης των ληστών και μια διάκριση ανάμεσα στην τοπική ληστεία μικρής κλίμακας και στα κινήματα ένοπλων (ληστών, μισθοφόρων, χωρικών) που κατέληξαν στην ανοικτή σύγκρουση με την κεντρική εξουσία και τη συνακόλουθη συντριβή τους.

Δεν είναι δυνατόν να παρουσιάσουμε αναλυτικά τα δεδομένα που παραθέτει η συγγραφέας. Είναι απαραίτητη όμως μια κριτική των θεωρητικών εργαλείων, με τη χρήση των οποίων φτάνει στις ερμηνείες της. Είναι προφανές ότι το βιβλίο της Μπάρκεϋ συνδυάζει την ιστορική έρευνα με την απόπειρα διατύπωσης προτάσεων ευρύτερης ερμηνευτικής ισχύος, πράγμα που είναι, κατ' αρχήν, αξιέπαινο. Το γεγονός, όμως, αυτό από μόνο του επιβάλλει και τη λεπτομερή εξέταση και κριτική των θεωρητικών και μεθοδολογικών προκείμενων του έργου.

Η βασική παρατήρηση που έχουμε να κάνουμε είναι ότι η χρήση κοινωνιολογικών κατηγοριών και η συγκριτική ανάλυση προσδίδουν στο βιβλίο έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα και αποτελούν ταυτόχρονα μια πρόταση για τη συγγραφή ανάλογων ιστορικών μελετών. Εντούτοις, οι κοινωνιολογικές κατηγορίες δεν αποτελούν παρά αναλυτικά εργαλεία που βοηθούν το μελετητή να συλλάβει το ιστορικό γίγνεσθαι και την πολυπλοκότητα των κοινωνικών σχέσεων. Ως νοητικές αφαιρέσεις πρέπει να εκρέουν από την ίδια την πραγματικότητα, τη δράση των ανθρώπων ή, στην περίπτωση της ιστορικής έρευνας, από τις αποκρυσταλλώσεις αυτής

της δράσης, τις ιστορικές πηγές. Αντίθετα, η a priori χρήση εννοιολογικών κατηγοριών, η υποστασιοποίηση αναλυτικών σχημάτων και η ανθρωπομορφική θεώρηση των κοινωνικών σχέσεων μπορεί να οδηγήσουν σε προκατασκευασμένες ερμηνείες και σε λογικές αντιφάσεις.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, έχουμε την εντύπωση ότι το ίδιο το επιστημονικό πρόταγμα της Μπάρκεϋ, η σύγκριση οθωμανικής αυτοκρατορίας και δυτικής Ευρώπης, εγκλωβίζει τη συγγραφέα σε σχήματα αδόκιμα για την ανάλυση της οθωμανικής κοινωνίας. Για παράδειγμα, ενώ καταδεικνύεται η διαφορετικότητα του τρόπου σύνδεσης των κοινωνικών ομάδων στο πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση η χρησιμότητα του τετραπολικού σχήματος «κράτος-ελίτ-χωρικοί-λησταί» για τη μελέτη της συγκεκριμένης κοινωνίας. Επιπλέον, ο εξοβελισμός του πολιτισμικού παράγοντα στο περιθώριο της ανάλυσης οδηγεί στη μονόπλευρη και ντετερμινιστική ερμηνεία των συμπεριφορών.

Όσον αφορά τη βασική υπόθεση εργασίας, τη διαδικασία «κρατικής συγκέντρωσης», αυτό που γίνεται αμέσως αντιληπτό είναι ότι, αν και η έννοια του κράτους αποτελεί το βασικό θεωρητικό εργαλείο της συγγραφέως, δεν επιχειρείται μια λεπτομερής επεξεργασία της. Για την ακρίβεια, μόνο σε μία υποσημείωση της εισαγωγής αναφέρεται ότι «ακολουθώ τον Τίλυ και τους άλλους, θεωρώντας τους μονάρχες, τους άρχοντες και τους σουλτάνους σαν το κράτος και, ως εκ τούτου, περιορίζω [τη σημασία] ενός πιο σύνθετου φάσματος σχέσεων, στο πλαίσιο του μηχανισμού εξουσίας, βασικά σε ένα και μοναδικό συμφέρον ή σκοπό. Και υιοθετώ ένα βεμπεριανό ορισμό του κράτους, κατά τον οποίο μία καταναγκαστική πολιτική οργάνωση με μια εδαφική βάση είναι ένα κράτος, στο βαθμό που το διοικητικό του επιτελείο διατηρεί το δικαίωμα στο μονοπώλιο της χρήσης νόμιμης βίας» (σ. 10, υποσημείωση 16). Από την άλλη πλευρά, στο συμπέρασμα τονίζεται ότι «οι μελετητές που έχουν επικεντρωθεί στις πιο παραδοσιακές όψεις της κρατικής εξουσίας έχουν υπερεκτιμήσει τη σουλτανική εξουσία και, κατ' επέκταση, έχουν αφιερώσει πολλές σελίδες αναλύοντας την κρατική δύναμη και αδυναμία σύμφωνα με το κατά πόσο ο Σουλτάνος ή ο Μεγάλος Βεζύρης είχαν την υπέρτατη εξουσία (...) Διαφωνώ. Προσλαμβάνω το κράτος στην πιο θεσμική του διάσταση, σαν κάτι διακριτό από το πρόσωπο του Σουλτάνου ή του Μεγάλου Βεζίρη» (σ. 238). Είναι προφανές ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια αντίφαση. Αν εκλάβουμε το «κράτος» ως θεσμό, είναι αδόκιμο να του προσδίδουμε ανθρωπομορφικές ιδιότητες, όπως

είναι η δράση στη βάση συμφερόντων και σκοπών. Αυτή η εννοιολογική αντίφαση είναι παρούσα σε όλο το έργο και εκβάλλει στις ερμηνείες και τα συμπεράσματα της συγγραφέως.

Για τον ίδιο τον Βέμπερ, το «κράτος» είναι μάλλον ένας «ιδεατός τύπος», μια αναλυτική κατηγορία.[3] Στο βαθμό δε που ορίζεται με τον παραπάνω τρόπο, αναφέρεται περισσότερο στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα.[4] Η ανάλυση της Μπάρκεϋ δείχνει ακριβώς ότι οι σχέσεις των κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων στο πλαίσιο του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού ρυθμίζονταν με διαφορετικό τρόπο από ότι στα πολιτικά μορφώματα που ακολούθησαν τις οικονομικές και πολιτικές τομές του τέλους του 18ου αιώνα. Δεν πρόκειται, εν ολίγοις, για μονοπώληση της βίας από τα πάνω προς τα κάτω, αλλά για διαπραγμάτευση ανάμεσα στους «κατέχοντες» και τους «μη κατέχοντες». Για να είναι λοιπόν χρήσιμη η υπόθεση εργασίας του βιβλίου, πρέπει να αποδεσμευτεί από την έννοια του «κράτους». Και ακόμα περισσότερο, είναι απαραίτητο να διαχωριστούν τα υποκείμενα της κοινωνικής δράσης, τόσο από τους θεσμούς που συνιστούν ακριβώς το πλαίσιο ή τους καταναγκασμούς της δράσης, όσο και από τα εννοιολογικά σχήματα που χρησιμοποιούμε για να συλλάβουμε τη σχέση μεταξύ τους.[5]

Επιπλέον, όσον αφορά το σχήμα που χρησιμοποιεί η Μπάρκεϋ για να συλλάβει τη δομή της οθωμανικής κοινωνίας, παρατηρούμε ότι παρουσιάζει μια ακαμψία, καθώς θέτει αυστηρά όρια ανάμεσα σε κοινωνικές κατηγορίες που στις συνειδήσεις των ανθρώπων της εποχής πολύ συχνά ταυτίζονταν. Πώς μπορούμε να διακρίνουμε, για παράδειγμα, τους τοπικούς αξιωματούχους από το κράτος; Η οθωμανική αυτοκρατορία, σε αντίθεση με τη Δυτική Ευρώπη όπου τα απολυταρχικά κράτη αναδύθηκαν από έναν κατακερματισμένο φεουδαρχικό χώρο με τη σταδιακή διεύρυνση των αρμοδιοτήτων των ηγεμόνων, υπήρξε εξ αρχής ένα συγκεντρωτικό πολιτικό μόρφωμα που θεμελιωνόταν στο γεγονός της κατάκτησης. Η βασική δε κοινωνική κατηγοριοποίηση ήταν αυτή ανάμεσα σε πολεμιστές και παραγωγούς.[6]

Αν αγνοήσουμε το γεγονός της κατάκτησης, αδυνατούμε να ερμηνεύσουμε συμπεριφορές που σχετίζονται με τη στάση των ραγιάδων απέναντι στην εξουσία. Όπως παρατηρεί ο Σπύρος Ασδραγάς, «οι κλέφτες, όπως οι ομόλογοί τους σε άλλες βαλκανικές χώρες, αποτελούν τη διαρκή εκδήλωση της πρωτόγονης επανάστασης στην εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας».[7] Αλλά, ακόμα περισσότερο, το ίδιο το γεγονός της μυθοποίησής τους από τη λαϊκή παράδοση είναι αυτό που μας επιτρέπει να μιλάμε για «κοινωνική

ληστεία», καθώς, χρησιμοποιώντας αυτό το εννοιολογικό εργαλείο, αναφερόμαστε εξίσου, αν όχι κατά κύριο λόγο, στη στάση και συμπεριφορά της «φρόνιμης κοινωνίας».[8] Η μυθοποίηση των ληστών δεν αποτελεί «αλλοίωση» της πραγματικότητας —μια τέτοια άποψη αποτελεί ακραίο αντικειμενισμό— αλλά μέρος του παραδοσιακού κόσμου και γι' αυτό επιζητά ερμηνεία.

Έτσι, χωρίς να αμφιβάλλει κανείς για τη συχνότατη συναλλαγή των ληστών με την οθωμανική εξουσία, ούτε για τη δράση τους εις βάρος των χωρικών, είναι σημαντικό ότι «οι «περιφερόμενοι ένοπλοι ραγιάδες» αρνούνται πρακτικά την κατάκτηση και —αναιρώντας τις κανονικότητες που έχει εγκαθιδρύσει και εγγυάται η οθωμανική εξουσία— το καθεστώς του ραγιά».[9] Η άσκηση βίας «από τα κάτω προς τα πάνω» ενέχει ένα, δυνάμει, ανατρεπτικό χαρακτήρα, καθώς στην ανάλογη συγκυρία μπορεί να μετατραπεί σε μαζικό κίνημα. Η Μπάρκεϋ αναφέρει τέτοια κινήματα που στράφηκαν εναντίον των «οθωμανών», ο δομολειτουργιστικός χαρακτήρας, όμως, της ανάλυσής της την αναγκάζει να τα εντάξει στην κατηγορία των «εξαιρέσεων».[10]

Συμπερασματικά, το έργο της Μπάρκεϋ, πέρα από τη συμβολή του στο φωτισμό μιας επιμέρους πτυχής της οθωμανικής κοινωνίας με την ανάλυση σημαντικού πραγματολογικού υλικού από τη Μικρά Ασία του 17ου αιώνα, αναδεικνύει τη σημασία της συναλλαγής και της διαπραγμάτευσης για την επίλυση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων, στο πλαίσιο του εν λόγω πολιτικού μορφώματος. Εντούτοις, η βασική της θέση περί «διαδικασίας κρατικής συγκέντρωσης» παραμένει, κατά τη γνώμη μου, ατεκμηρίωτη και χρειάζεται περισσότερη θεωρητική επεξεργασία. Η κοινωνική δράση δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθεί μόνο βάσει των αποτελεσμάτων της. Το γεγονός ότι η δράση των ληστών τον 17ο αιώνα δεν ανέτρεψε το οθωμανικό «κράτος» δεν μας νομιμοποιεί να μιλάμε για «ενσωμάτωση». Αντίθετα, η «παράδοση της ανταρσίας» της τοπικής κοινωνίας αποτελεί στοιχείο της μακράς διάρκειας της αυτοκρατορίας και οι ληστές («κοινωνικοί» ή μη) συνιστούν βασικό φορέα των κινημάτων που θα οδηγήσουν, δύο αιώνες αργότερα, στη σταδιακή κατάρρευσή της.

ΝΙΚΟΣ ΒΑΦΕΑΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. E. Perry, *Rebels and Revolutionaries in North China*, 1845-1945, Stanford, Stanford University Press, 1980.

2. Βλ. E. Hobsbawm, *Primitive Rebels*, New York, W. W. Norton, 1959· και, του ίδιου, *Bandits*, New York, Pantheon Books, 1981.

3. «Ότι (...) ένα «κράτος» υπάρχει ή υπήρξε, σημαίνει αποκλειστικά τούτο και μόνο: εμείς (οι παρατηρητές) κρίνουμε ότι υπάρχει ή υπήρξε μια πιθανότητα σύμφωνα με την οποία, με βάση μια γνωστή στάση ορισμένων ανθρώπων, θα προκύψει ένας συγκεκριμένος τύπος συμπεριφοράς με ένα κατά μέσο όρο υποκειμενικό νόημα και τίποτε άλλο.» (Βλ. την ελληνική μετάφραση του πρώτου κεφαλαίου του *Wirtschaft und Gesellschaft*, στο, Μ. Βέμπερ, *Βασικές έννοιες κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Κένταυρος, 1983, σ. 262).

4. «Επειδή η έννοια του κράτους έφθασε στην πλήρη ανάπτυξή της στην σύγχρονη εποχή, είναι καλύτερα να το ορίσουμε ανάλογα με το σύγχρονο τύπο του κράτους, αλλά και ταυτόχρονα να αφαιρέσουμε τους μεταβλητούς στο ουσιαστικό περιεχόμενο σκοπούς του, όπως ακριβώς τους ζούμε τώρα.» (Στο ίδιο, σ. 323).

5. Στα 1845, ο Μαρξ, αναφερόμενος σε μια άλλη περίπτωση υποστασιοποίησης εννοιολογικών σχημάτων, έγραφε τα εξής: «Η Ιστορία δεν κάνει τίποτα: δεν "κατέχει αμέτρητα πλούτη", δεν 'κάνει πολέμους'. Είναι οι άνθρωποι, οι αληθινοί, ζωντανοί άνθρωποι, που τα κάνουν όλα αυτά, που κατέχουν πράγματα και κάνουν πολέμους. Δεν είναι η ιστορία αυτή που χρησιμοποιεί τους ανθρώπους σαν μέσα για την πραγματοποίησή —σαν να ήταν ένα άτομο— των δικών της σκοπών. Η ιστορία δεν είναι τίποτα άλλο, παρά η δραστηριότητα των ανθρώπων στην επιδίωξη των σκοπών τους» (*Αγία Οικογένεια*).

6. «Στην αυτοκρατορία υπήρχαν δύο βασικές τάξεις: οι «ραγιάδες» (υπήκοοι) και το «ασκέρι» (στρατιωτικοί). Σε γενικές γραμμές, το «ασκέρι» περιλάμβανε όχι μόνο το στρατό, αλλά, επιπλέον, όλους τους δημόσιους υπαλλήλους και τα μέλη των νοικοκυριών τους. Αυτοί πληρώνονταν από το Σουλτάνο και εξαιρούνταν από τη φορολογία. Έτσι, οι εξουσιαζόμενοι διακρίνονταν ξεκάθαρα από τους εξουσιάζοντες και λίγο ενδιαφέρει αν οι περισσότεροι άνθρωποι του εικοστού αιώνα δυσκολεύονται να συλλάβουν αυτή την ιδιάζουσα έννοια του κράτους, που βασίζεται κυρίως στην ιδέα της κατάκτησης». Inalçik H., «Ottoman methods of conquest», *Studia Islamica* (1954), σσ. 103-129 και σ. 112.

7. Σπ. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού. Ένα ακαρνανικό παράδειγμα», στο, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία (ιη′ και ιθ′ αι.)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σσ. 231-252, σ. 231.

8. Ο ίδιος ο Χομπσμπάουμ σημειώνει ότι «υπάρχει κάτι σαν ιδεατός τύπος της κοινωνικής ληστείας (...), αν και λίγες

περιπτώσεις ληστών της καταγραμμένης ιστορίας, ως κάτι διακριτό από το μύθο, ταιριάζουν απόλυτα σε αυτόν. (...) Το να περιγράψει κανείς τον «ιδεοτυπικό» ληστή δεν είναι, με κανένα τρόπο, μη ρεαλιστικό. Διότι το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό της κοινωνικής ληστείας είναι η αξιοσημείωτη ομοιομορφία της και η τυποποίησή της. (...) Αυτή η ομοιομορφία έχει να κάνει τόσο με τους μύθους για το ληστή — δηλαδή με το ρόλο που του αποδίδει ο λαός— όσο και με την πραγματική συμπεριφορά του». E. Hobsbawm, *Primitive Rebels*, ό.π., σσ. 13-14.

9. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1993, σ. 35.

10. Όπως συμβαίνει π.χ. με την περίπτωση του τζελαλή Këroglu, που υποστήριζε ότι ήταν «το σπαθί του λαού» και τον οποίο η Μπάρκεϋ θεωρεί «κοινωνικό ληστή», παρ' όλο που «άλλοι υποστηρίζουν ότι ήταν εν μέρει ληστής και εν μέρει κοινωνικός ληστής»! (σσ. 181-182).